

de bestaande mo-opleidingen opnieuw de wind in de zeilen. Het valt echter niet te voorspellen hoe lang deze gunstige constellatie zal voortduren, zodat de onzekerheid omtrent de toekomst van de mo-opleidingen in feite is blijven bestaan.

Dr. Verseput heeft velen aan zich verplicht door deze minder bekende (en ook minder fraaie) aspecten van ons middelbaar onderwijs aan het licht te brengen. Wie historische opheldering wenst bij de vaak ondoorzichtige discussies over de lerarenopleiding vindt hier wat hij nodig heeft. Door drie thema's aan de orde te stellen heeft de auteur enerzijds de reikwijdte van zijn boek vergroot, maar kost het de lezer anderzijds wel eens moeite de door elkaar heen geweven draden te ontwarren wanneer hij één thema vast wil houden. Al met al: een nuttig en informatief boek.

M.G. Buist

W.E. Renkema, *Het Curaçaose plantagebedrijf in de negentiende eeuw* (Dissertatie VU, 1981; Zutphen: Walburg Pers, 1981, 400 blz., f 49,50, ISBN 90 6011 028 5).

Curaçao was een bijzonder eiland: de wetten van de zwaartekracht mochten er dan onverkort van toepassing zijn, die van de economie zeker niet. Vanaf het begin onttrok de Curaçaose landbouw zich aan de regels van vraag en aanbod, winst en verlies. De 'plantages' op het eiland hadden alleen de naam gemeen met de soort agrarische onderneming, die men elders in West-Indië aantrof. In feite waren het niet meer dan zelfvoorzienende boerenbedrijven, die hoogstens hun surplus exporteerden naar de lokale markt. Nu was Curaçao in 1634 door de West-Indische Compagnie in bezit genomen als handelssteunpunt; het eiland bezat een natuurlijke haven, die z'n weerga in het Caraïbische gebied niet kent. Van de landbouw hadden de Nederlandse veroveraars nooit veel te verwachten gehad: het grillige klimaat maakte het eiland ongeschikt voor de verbouw van tropische handelsgewassen.

Deze anderssoortige ontwikkeling van de Curaçaose landbouw had tot gevolg, dat het eiland een economische uitzonderingspositie in het Caraïbische gebied innam. Elders in West-Indië kan men de plantage-economieën als volledige kapitalistische ondernemingen typeren, voor Curaçao gebruikt de auteur het woord 'feodaal'. Als dit boek een these heeft - expliciet wordt er geen genoemd - dan is het de stelling, dat het kapitalisme de Curaçaose landbouw onberoerd heeft gelaten tot ver in de negentiende eeuw.

De auteur noemt in zijn boek een overvloed van argumenten om het a- of anti-kapitalistische ondernemersgedrag van de Curaçaose 'planters' aan te tonen. De Curaçaose landbouwers kenden geen winststreven en zij trachtten niet hun produktietechniek te verbeteren. De Curaçaose hereboeren specialiseerden zich niet in het verbouwen van één exportprodukt; integendeel, zij wilden in alles zoveel mogelijk zelf voorzien: voedsel, bouwmaterialen, en dergelijke. Mocht er een surplus zijn, dan werd dat op de lokale markt verkocht; van een directe band met een overzeese afnemer was geen sprake. In tegenstelling tot de plantages elders in het Caraïbische gebied was de landbouwproductie op Curaçao niet erg kapitaal-intensief. Bovendien stamde het meeste plantagekapitaal op Curaçao van lokale geldschietters en was er geen sprake van overzeese investeringen. Ook ten aanzien van het gebruik van arbeidskrachten bleken de Curaçaose planters slechte rekenmeesters: zij investeerden té weinig in nieuwe slaven, zij lieten de slaven nauwelijks de kans zich te specialiseren in een ambacht of een bepaald soort werk. Tot verkoop van slaven gingen de plantagehouders alleen over in tijden van extreme schaarste: met de opbrengst van één slaaf kon de eigenaar de rest van zijn levende have voorzien van geïmpor-

terde mais tot de plantage weer voldoende voedsel produceerde voor haar bewoners. Hoofdschuddend deelt Renkema mee dat alle landbouwexperimenten, opgezet door actieve gouverneurs uit het begin van de negentiende eeuw, met dergelijke achterlijke landbouwers wel moesten mislukken.

Met zijn these sluit Renkema overigens aan bij de discussie over het verschil binnen de Caraïbische landbouw tussen plantages en 'haciendas'. De kapitalistisch opgezette plantages kwamen voornamelijk in de Franse, Engelse, Deense en Nederlandse kolonies voor, terwijl de feodaal geleide 'haciendas' te vinden waren in Spaans-Amerika. Zo zou de 'Gesinnung' van de moederlandse maatschappij bepalend zijn geweest voor de aard van de koloniale volkshuishouding. De Curaçaose plantages nemen in dit debat – althans volgens de auteur – een uitzonderingspositie in: zij vormden een niet-kapitalistisch element op een eiland, waar het kapitalisme wel van meet af aan de belangrijke handelssector overheerste, terwijl het moederland (De Republiek/Nederland) en de Westindische zusterkoloniën (de Guiana's) eveneens in de kapitalistische economie waren opgenomen.

Waren de Curaçaose hereboeren echter wel zo feodaal als Renkema ons wil doen geloven? Dit klemt des te meer, omdat veel Curaçaose planters tevens een handelshuis bezaten. Zouden zij hun streven naar winst slechts in één van hun economische activiteiten tot uiting laten komen?

Tegen deze voorstelling van zaken kan echter worden ingebracht dat er op Curaçao geen alternatief voor 'subsistence farming' aanwezig was. Waarom zouden de boeren geïnteresseerd zijn in landbouwexperimenten en in nieuwe gewassen als er niet een duidelijke internationale vraag naar zulke nieuwe produkten was? Nergens geeft de auteur aan, dat er afnemers om bepaalde Curaçaose artikelen stonden te springen; alle genoemde nieuwe produkten zoals merinowol, de verfstof cochenille, de aloë-bladeren en de divi-divi peulen konden ook elders worden verkregen. Als Curaçao op een bepaald gebied een produktievoordeel had genoten, dan was er zeker wel nieuw kapitaal, management en arbeid in de plantages daar gestoken, zoals de geschiedenis van andere Westindische gebieden overvloedig bewijst. Het ondernemersgedrag van de Curaçaose planters werd bepaald door de risico's die het grillige klimaat van het eiland met zich bracht. Ter verkleining van deze risico's kan men de geringe specialisatie bij de arbeid van de slaven en in de teelt van gewassen als een rationele keuze aanmerken. Datzelfde geldt ook voor de keuze relatief weinig kapitaal in een Curaçaose plantage te investeren. Handelden de planters, die deze beslissingen namen, anti-kapitalistisch en feodaal? Een antwoord op deze vraag kan het boek eigenlijk niet geven, omdat de Curaçaose landbouw in de negentiende eeuw nooit is blootgesteld aan de uitdaging van een kapitalistische ontwikkeling.

Een echte these mag er dan in ontbreken, het boek van Renkema voorziet zeker in een lacune in de geschiedenis van de Nederlandse Antillen. Uiterst zorgvuldig heeft de auteur talloze archieven in Nederland en op Curaçao doorgewerkt. De in het boek opgenomen literatuurlijst getuigt van een voorbeeldige volkomenheid; daarin is alle belangrijke literatuur over de Caraïbische geschiedenis opgenomen. Gemakkelijk heeft de auteur het zich door de keuze van dit onderwerp niet gemaakt: steeds weer noemt hij de afwezigheid van plantage-archieven als een belangrijke handicap.

Als er van kritiek sprake is, dan hangt deze samen met het ontbreken van een duidelijke these, zoals hiervoor al is vermeld. Zo'n these had de auteur in staat gesteld met z'n lezer een goede afspraak te maken in welke volgorde en waarom hij bepaalde informatie wil verstrekken. Nu lijkt de volgorde van de hoofdstukken min of meer willekeurig gekozen te zijn. Na een korte inleiding, waarin Renkema over de gebruikte bronnen vertelt, geeft de auteur in de eerste twee hoofdstukken een encyclopedisch overzicht van de geringe mo-

gelijkheden en de vele onmogelijkheden van de Curaçaose plantagelandbouw: 1 'Ontstaan en ontwikkeling van de Curaçaose plantages' en 2 'De plantage als landbouwbedrijf'. Daarna volgt een beschouwing over de periode 1836-1845, waarin met name de veelal mislukte landbouwexperimenten van de toenmalige gouverneur Van Raders aan de orde komen: 3 'Overheid en plantagebedrijf: de landbouwexperimenten van Van Raders'. Vervolgens behandelt de schrijver weer een algemeen thema: de arbeidsverhoudingen in de Curaçaose landbouw, 4 'De eigenaars van de plantages', 5 'Werk en werkkrachten vóór 1863' en 6 'De kwestie van de weiderechten, de emancipatie en de werkkrachten na 1863'.

Min of meer onverwacht sluit de auteur in hoofdstuk 7 'De invloed van de natuur op het plantagebedrijf en de gevolgen daarvan' aan op de informatie uit de eerste twee hoofdstukken: na een opsomming van tal van insektenplagen en vreselijke ziektes onder plant en dier herhaalt hij zijn conclusie, dat Curaçao ongeschikt was voor de grootscheepse produktie van exportgewassen. Het boek sluit af met een hoofdstuk 8 over 'de financiële en bedrijfseconomische aspecten' (van de negentiende-eeuwse plantages op Curaçao) en een 'slotbeschouwing' (9). In hoofdstuk 8 zit ook een paragraaf verstopt, die beter aan het begin van het boek geplaatst had kunnen worden, namelijk een bespreking van het economische draagvlak van Curaçao, de internationale transitohandel.

Vrijwel alle genoemde hoofdstukken bevatten waardevolle nieuwe gegevens, die de auteur met zorg en geduld aan de archieven heeft ontfoetseld. Zo is deze studie meer een onderzoeksverslag dan een analyse van de nieuwe feiten. Ter ondersteuning van deze constatering drie voorbeelden:

1) In het boek wordt een aantal nieuwe gegevens genoemd over de omvang van de slavenvolking, de verdeling naar sexe en leeftijd. De auteur laat zien dat de Curaçaose slavenvolking toeneemt door natuurlijke groei, een uitzonderlijke situatie in het Caraïbische gebied. Een verklaring voor dit unieke verschijnsel wordt echter niet gegeven; nu weer brengt de auteur de gunstige demografische ontwikkeling met de relatief goede behandeling van de slaven in verband, dan weer met het relatief grote aantal vrouwen onder hen. Jammer, dat deze kwestie niet nader is geanalyseerd; in de internationale literatuur over de slavendemografie wordt juist over deze zaak hevig gedebatteerd.

2) De afschaffing van de slavernij vormde op de Nederlandse Antillen geen echte cesuur in de economische en sociale ontwikkeling. In de loop van het verhaal maakt de auteur ons – indirect – duidelijk, dat het arbeidsaanbod voor de plantages op Curaçao ook zonder het slavensysteem gewaarborgd zou zijn. Een periode van staatstoezicht om de ex-slaven tot plantagewerk te dwingen, zoals toegepast in Suriname, was niet nodig. Tot een precieze afweging van de voor- en nadelen van de abolitie komt het echter niet. Werden de arbeidskosten voor de planter lager na de emancipatie, waardoor hij werd verlost van de zorg voor een aantal onproduktieve slaven? En de ex-slaven: gingen zij er na hun vrijverklaring in inkomen gemiddeld op achteruit? Waarom waren de planters er na de emancipatie zo tegen gekant, dat de vrijgelatenen een klein perceeltje land in gebruik konden nemen? Was er dan toch een alternatief voor plantagearbeid? Voor de oplossing van al deze vragen draagt het boek vele nieuwe en waardevolle gegevens aan, zonder dat ze echter tot één samenhangende analyse bijeen worden gebracht.

3) De zwakke gezinsstructuur onder vele Afro-Amerikaanse groepen in Noord- en Zuid-Amerika wordt vaak als een belangrijke oorzaak aangewezen voor hun slechte sociaal-economische positie. De Afro-Curaçaoënaars vormen geen uitzondering op deze regel. Het hier besproken boek legt de oorzaak van hun matrifocale gezinnen bij het plantageverleden van deze groep, terwijl de internationale literatuur juist afstand neemt van deze historische verklaring. Zo wordt de slaven in het Zuiden van de Verenigde Staten een groete

flexibiliteit toegeschreven bij het vormen van gezinsbanden over de plantagegrenzen heen, ondanks verkoop en migratie. De oorzaak van de huidige problemen van het zwarte gezin moet veeleer in verband gebracht worden met de desastreuze gevolgen van de crisis uit de jaren dertig. Zou Curaçao een uitzondering vormen op dit patroon? De auteur verstrekt inderdaad veel nieuw materiaal over de mogelijkheid om de Curaçaose slaven 'per stuk' te verkopen, terwijl elders (bijvoorbeeld in Suriname) gezinnen of groepen bij verkoop niet uit elkaar mochten worden gehaald. Bovendien bewijst de auteur als eerste heel duidelijk dat Curaçao regelmatig slaven exporteerde. Daar stond echter tegenover, dat de slaven relatief veel bewegingsvrijheid hadden en dat op het eiland gezinscontacten over de plantagegrenzen heen zeker mogelijk geweest moeten zijn. Ook bij verkoop naar elders ging het meestal om jonge, ongehuwde mannen, wier vertrek de bestaande familiestructuur niet echt ontwrichtte. Bovendien waren er onder de Curaçaose Afrikanen en hun nakomelingen relatief veel vrijgelatenen van wie de gezinsbanden niet door het slavensysteem kon worden beïnvloed. Alweer: vele nieuwe gegevens, maar geen nieuwe antwoorden.

Toch is het moeilijk dit pionierswerk te hard te vallen over het ontbreken van een duidelijke analyse. Deze komt immers meestal pas tot stand nadat er een zekere historiografische basis is gelegd. Vóór dit boek van Renkema bestond er in het geheel geen overzicht van de geschiedenis van de Curaçaose landbouw. Door dit boek is er thans wel zo'n basis aanwezig, een zeer soliede zelfs.

P.C. Emmer

J.G.S.J. van Maarseveen, *Nicolaas Gerard Pierson. Handelsman, econoom en bankier. Eerste periode, 1839-1877* (Dissertatie Rotterdam; Voorburg: J.G.S.J. van Maarseveen (Cremerstraat 25, 2274 HG Voorburg), 1981, 317 blz.).

Het boek van J.G.S.J. van Maarseveen over Nicolaas Gerard Pierson (1839-1909) – een dissertatie, verdedigd aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam – vormt een welkome en veelzijdige bijdrage. Pierson was immers niet alleen beoefenaar van de economische wetenschap maar ook man van de praktijk, ondermeer directeur van de Nederlandsche Bank en na de dood van W.C. Mees diens opvolger als president. En alsof dat niet genoeg was, is daar nog de politicus Pierson, als minister van financiën in het begin van de jaren negentig de geestelijke vader van een veel bewonderde fiscale hervorming en nogmaals minister van financiën in het door hem geformeerde en voorgezeten 'kabinet der sociale rechtvaardigheid' (1897-1901). Het kan bijna niet anders, of de studie van leven en werk van een zo begaafd en veelzijdig werkzaam man moet tevens uitzicht verschaffen op en inzicht in belangrijke segmenten van de wetenschappelijke en sociaal-economische ontwikkeling van Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw.

De schrijver van het onderhavige boek heeft zich evenwel beperkt tot de periode 1839-1877, die ongeveer afsluit met het in 1875 aan de autodidakt Pierson door de Leidse universiteit verleende eredoctoraat. Weliswaar eindigt Van Maarseveen, in een epiloog, met een korte beschrijving van de verdere levensloop van Pierson, maar die blijft toch voornamelijk beperkt tot een opsomming van functies en publikaties.

Van Maarseveen geeft zijn boek de bovenvermelde ondertitel mee. Ik moet dit wel zo opvatten, dat de schrijver de daarin genoemde drie kwalificaties aanmerkt als kenmerkend voor die eerste levensperiode van Pierson. Toch blijven er ook dan nog bezwaren kleven aan deze ondertitel. Feit is dat Pierson als jongeman een opleiding voor de handel genoten heeft. Men vindt bij Van Maarseveen een treffende beschrijving van de ijver en werklust